

Η θεμελίωση της Γεωγραφίας κατά τη Νεοελληνική Επιστημονική Αναγέννηση (1750 - 1821): Κείμενα - Κριτήρια - Ιδεολογικές Προσεγγίσεις

Γ. Βλαχάκης

*Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Βασ. Κωνσταντίνου 48, Αθήνα*

Περίληψη

Κατά την προεπαναστατική περίοδο στην Ελλάδα παράλληλα με την ανάπτυξη των άλλων Θετικών επιστημών, λόγω της διαμόρφωσης ενός πρόσφορου κλίματος για την ανάπτυξή τους, διαφάνηκε ανάμεσα στα άλλα και η αναγκαιότητα της απόκτησης γεωγραφικών γνώσεων. Γνώσεων που θα συνέβαλαν στην διαμόρφωση ελληνικής εθνικής συνείδησης καθώς επίσης θα ικανοποιούσαν και την ανάγκη γνωριμίας με τον υπόλοιπο κόσμο. Γνώσεις που θα άνοιγαν νέους ορίζοντες στις ευρύτερες εμπορευματικές συναλλαγές που ήδη είχαν φθάσει σε αρκετά υψηλό σημείο.

Με την εργασία αυτή επιχειρείται η σκιαγράφηση του πνευματικού κλίματος που επικρατούσε, των επιλογών των Ελλήνων λογίων και των αποτελεσμάτων που είχε η εισαγωγή της γεωγραφικής σκέψης στην Ελλάδα.

Abstract

During the prerevolutionary period in Greece in parallel with the development of other Natural and Exact sciences, it was considered necessary to be acquaintance with geographical knowledge. Knowledge which would contribute to the formation of Hellenic national conscience as well as satisfy the need for further understanding of the rest of the world.

Knowledge, which would open new orizons to the merchantship, an activity already adequately developed by the Greeks.

An outline of the prevailing intellectual climate, of the choices of the Greek scholars and of the results that the introduction of the geographical knowledge in Greece had, is attempted with this paper.

Εισαγωγή

Η Γεωγραφία είναι μία επιστήμη που εμπεριέχει το στοιχείο της ιστορικότητας¹. Σαν επιστήμη όμως αυτόνομη με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στόχους έχει και τη δική της Ιστορία. Ιστορία που θα καταδείξει την μη γραμμική εξελικτική πορεία της έως τη μορφή που σήμερα είναι αποδεκτή.

Η Γεωγραφία από τον 16ο αιώνα και μετά, γνώρισε σημαντική άνθηση, στις ευρωπαϊκές χώρες καθώς η ανάπτυξή της συνδυάστηκε με ζητούμενα των καιρών. Με άλλα λόγια η γεωγραφία δεν είναι μία ουδέτερη επιστήμη, όπως θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί π.χ. για τα μαθηματικά, συναντώντας φυσικά και στην περίπτωση αυτή ισχυρότατες αντιρρήσεις. Φαίνεται όμως ότι από τις Θετικές επιστήμες κατά την περίοδο που εξετάζουμε η Γεωγραφία είναι εκείνη που δέχτηκε αλληλεπιδράσεις στο μέγιστο βαθμό με κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις. Αυτό γίνεται εμφανές από την αντίληψη για τη γεωγραφική γνώση και τις σχετικές πρακτικές που επικρατούν στην Αγγλία² και τη Γαλλία³ κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, όπου διαφαίνεται καθαρά ο ρόλος της Γεωγραφίας στη διαμόρφωση αποικιοκρατικών αντιλήψεων.

Η Γεωγραφία με άλλα λόγια είχε σαν ένα από τους βασικούς στόχους της μέσα από την περιγραφή νέων κόσμων και πολιτισμών να αναδείξει τη μοναδικότητα του Δυτικού ανθρώπου, να δικαιολογήσει τη φιλοδοξία του να κυριαρχήσει στον κόσμο⁴. Παράλληλα ερχόταν ως αρωγός στον εντοπισμό νέων εμπορικών οδών, χερσαίων ή θαλάσσιων, ταξινομούσε την υπάρχουσα γνώση και την έκανε ευρύτερα εύληπτη μέσω σχετικά ενημερωμένων χαρτών, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ λαών και στην αλληλεπίδραση των πολιτισμών τους.

1. «*Η Γεωγραφία και η Ιστορία, όχι μόνον στολίζουν τον άνθρωπον, αλλά και τον αποκαθιστώσι τω όντι πολίτην, και ωφέλιμον εις την πολιτικήν Κοινωνίαν*». γράφει ο Ανθιμος Γαζής, στον πρόλογο που προτάσει στην επανέκδοση της Γεωγραφίας του Μελετίου (σελ. ζ').

2. Για μια γενική προσέγγιση του θέματος της ανάπτυξης της Γεωγραφίας στην Αγγλία σημειώνουμε πρόχειρα: Lesley B. Cormack, *Good Fences make Good Neighbours: Geography as Self-Definition in Early Modern England*, *ISIS*, 82, 314, pp. 639-661.

3. Για την κατάσταση της Γεωγραφίας στη Γαλλία κατά το 18ο αιώνα βλέπε: Anne Godlewska, *Traditions, Crisis, and New Paradigms in the Rise of the Modern French Discipline of Geography 1760-1850*, *Annals of the Association of American Geographers*, 79(2), 1989, pp. 192-213 Anne Godlewska, *Map, Text and Image. The mentality of enlightenment conquerors: a new look at the Description de l' Egypte*, *Trans. Inst. Br. Geogr.* NS 20, 5-28, 1995.

4. ό.π. σημ. 2, σελ. 640: «*The English were increasingly defining themselves and their country as separate from the Continent and the rest of the terraqueous globe... through the study of geography*».

Οι δύο αυτές διαστάσεις της γεωγραφικής σκέψης δικαιολογούν την αποδοχή της Γεωγραφίας ως επιστημονικού κλάδου.

Στην παρούσα εργασία επικεντρώνουμε την προσοχή μας στη μελέτη της θεμελίωσης και ανάπτυξης της Γεωγραφίας στο χώρο της καθ'ημάς Ανατολής, όπου σε μία περιοχή της ευρωπαϊκής περιφέρειας, ευρισκόμενη υπό τον Οθωμανικό ζυγό για περίπου 350 χρόνια αρχίζει να διαφαίνεται, μετά το 1750, έντονα πια ένα ενδιαφέρον για τις Επιστήμες που πραγματικά εντυπωσιάζει⁵.

Στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Επιδράσεις της ευρωπαϊκής επιστημονικής σκέψης στον ευρύτερο ελληνικό πνευματικό χώρο, 18ος - 19ος αι.» του ΚΝΕ/ΕΙΕ έχει ήδη πραγματοποιηθεί η επεξεργασία σημαντικού μέρους της έντυπης παραγωγής επιστημονικών βιβλίων.

Εδώ θα παρουσιάσουμε ενδεικτικά στοιχεία από το πλούσιο γεωγραφικό υλικό που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα πριν το 1821. Η καταγραφή έχει ήδη γίνει⁶.

Προσθήκες - συμπληρώσεις στον τομέα αυτό δευτερευόντως μόνο θα προσφέρουν. Η γενική εικόνα έχει σχηματιστεί. Μένει η μελέτη των εσωτερικών παραμέτρων των γεωγραφικών κειμένων, η επισήμανση των πηγών και ο σχολιασμός τους.

Ας επικαλεστούμε μερικά στατιστικά στοιχεία για τα κείμενα Γεωγραφίας.

Βλέπουμε λοιπόν ότι από 190 περίπου τίτλους επιστημονικών βιβλίων που κυκλοφόρησαν σε έντυπη μορφή πριν το 1821, 37, δηλαδή περίπου το 20% είναι βιβλία ή χάρτες γεωγραφίας.

Δεν επεκτεινόμαστε στην περίπτωση των χειρογράφων, περίπου 700 ανέκδοτα έργα αστρονομίας - γεωγραφίας έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί, που η μελέτη τους έχει αναμφισβήτητα πολλά να προσθέσει στη γνώση μας για τη γεωγραφική σκέψη εκείνης της περιόδου, αυτά θα μας απασχολήσουν σε μία άλλη περίπτωση.

Ας προσεγγίσουμε στη συνέχεια το περιεχόμενο των βιβλίων γεωγραφίας. Στην προσπάθεια αυτή θα βασιστούμε στον παραδοσιακό διαχωρισμό της γεωγραφίας σε επιμέρους κλάδους^{7,8}.

5. Για μία περιεκτική επισκόπηση των Θετικών Επιστημών βλέπε: Γιάννης Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος - 19ος αιώνας)*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1991.

6. Βλ. Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*. 3 τομ., Εστία, 1992.

7. Ο Νικηφόρος Θεοτόκης διακρίνει τη Γεωγραφία ως εξής: «*Γεωγραφία έστι Γης περιγραφή Μαθηματική, Φυσική και Πολιτική. ... Ταύταις προστίθωνται και η Ηθική Γεωγραφία, η Εμπορική και η Θεολογική*».

8. Μία πρώτη διαίρεση της γεωγραφίας σε κλάδους έγινε από τον John Dee, *The mathematical Praeface to the Elements of Euclid* (London, 1570).

Ιστορική γεωγραφία

Ο πρώτος κλάδος της γεωγραφίας που θα εξετάσουμε είναι η Ιστορική Γεωγραφία. Ένα ενδεικτικό βιβλίο αυτής της κατηγορίας, που κυκλοφόρησε κατά την προεπαναστατική περίοδο είναι το βιβλίο του Κωνσταντίνου Κούμα «*Σύνοψις της Παλαιάς Γεωγραφίας*», Βιέννη 1812.

Αναρωτιέται κανείς ποιό σκεπτικό ακολουθώντας ο Κούμας μεταφράζει από τα Γερμανικά και εκδίδει ένα έργο αυτού τού περιεχομένου. Τη στιγμή μάλιστα, που σαν ένας από τους κυριώτερους εκφραστές του δυτικού πνεύματος την ίδια χρονιά εκδίδει και τη «νευτωνική» σε γενικές γραμμές και πάντως σίγουρα προσαρμοσμένη στα Ευρωπαϊκά πράγματα «*Σύνοψιν Φυσικής*».

Την απάντηση μας τη δίνει ο ίδιος ο Κούμας. Ένα σχετικό βιβλίο θα βοηθούσε στην καλύτερη κατανόηση των τόπων που περιγράφονται από τους κλασσικούς οι οποίοι «*διδάσκονται εις τα σχολεία μας με μέθοδον καλητέραν παρά πρότερον*»⁹. Φυσικά και άλλοι λόγιοι της εποχής υποστήριξαν ανάλογες απόψεις.

Βρίσκεται δηλαδή το βιβλίο του Κούμα σε μία κατεύθυνση που επιδιώκει παράλληλα με τα φώτα των Ευρωπαίων να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την ανασύσταση του αρχαίου ελληνικού κόσμου, να ιχνηλατήσει τις συνέχειες, ιστορικές και πολιτιστικές στο πέρασμα των χρόνων.

Άλλωστε είναι ζωντανή η παράδοση και η συμβολή των αρχαίων στη θεμελίωση της γεωγραφικής επιστήμης.

Πηγή του όπως ο ίδιος σημειώνει η διασκευασμένη για χρήση στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Αυστριακής μοναρχίας έκδοση του βιβλίου του Nitsch. Βοηθός του στην προσπάθεια αυτή ο «*Στράβων*» που εξέδωσε ο Κοραής, Παρίσι 1815, και η η «*Συλλογή των πάλοι καθ' επιτομήν γεωγραφησάντων*», Βιέννη, 1807.

Φαίνεται με τον τρόπο αυτό η φροντίδα του μεταφραστή να αποδώσει σωστά τα αρχαία τοπωνύμια, να μην προκαλέσει σύγχυση. Σύγχυση που φοβάται ότι θα δημιουργηθεί από την παράλληλη παράθεση των νεωτέρων ονομάτων που ταυτίζουν τις αρχαίες θέσεις με τοποθεσίες της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Και τούτο γιατί:

«*Τα νεώτερα της Ελλάδος ονόματα δυσκόλως δυνάμεθα να μάθωμεν από τους Ευρωπαίους, το μέν ότι δεν εμπορούν ούτοι να τα εκφράσωσιν ακριβώς και να τα γράψωσιν απαραλλάκτως, το δε, ότι παρέλαβαν*

9. Κωνσταντίνος Κούμας, Σύνοψις της Παλαιάς Γεωγραφίας, Βιέννη, 1812, σελ. Υ'.

πολλά επταισμένως από τους προ αυτών περιηγητάς και συγγραφείς και τα μεταδίδουσιν ούτως εις τους διαδόχους των»¹⁰.

Η λύση που προκρίνει είναι η συγγραφή της ελληνικής Γεωγραφίας από Έλληνες. Καθένας να γράψει για τον τόπο του με «όσην δύναται ακρίβειαν»¹¹ όπως άλλωστε είχε ήδη τονίσει ο Δανιήλ Φιλιππίδης στη «Νεωτερική Γεωγραφία». Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσουμε από το βιβλίο του Κούμα είναι η βασική προϋπόθεση για τη σωστή διδασκαλία της Γεωγραφίας, και δεν είναι άλλη από τη χρήση χαρτών.

Φυσική - Πολιτική γεωγραφία

Ένα σημαντικό βιβλίο κυρίως πολιτικής γεωγραφίας της περιόδου της νεοελληνικής επιστημονικής αναγέννησης είναι η «Γεωγραφία Νεωτερική» των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά, Βιέννη 1791. Είναι και αυτό βιβλίο βασισμένο σε δάνεια κείμενα, «ερανισθείσα από διάφορους συγγραφείς» μας πληροφορούν στον υπότιτλο ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς.

Η Αικατερινή Κουμαριανού στην εμπειριστατωμένη «Εισαγωγή» που προέταξε στην πρόσφατη επανέκδοση του έργου αυτού (Ερμής, Αθήνα 1988) προσεγγίζει τις πηγές τους. Βασικές πηγές της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* υπήρξαν λοιπόν η *Geographie Moderne*, του Nicolle de la Croix, Paris 1748, η *Geographie Ancienne et Geographie Moderne* της *Encyclopedie Methodique* του Panckoucke¹².

Η δεύτερη όπου ο Morvilliers επίμονα αναφέρεται στην επί τόπου αυτοψία για την περιγραφή των τόπων οδήγησε και τους Δημητριάδες σε παρόμοια βήματα¹³.

Η τύχη του βιβλίου αυτού, με ιδεολογικές προκείμενες δύσκολα αποδεκτές σε μία εποχή με κυρίαρχο χαρακτηριστικό, όπως με λύπη οι ίδιοι οι λόγιοι θα ομολογούσαν την αμάθεια και τη δεισιδαιμονία είναι αμφιλεγόμενη. Όπως και πάλι η Αικ. Κουμαριανού μας πληροφορεί αρκετοί ξένοι περιηγητές αναφέρθηκαν σε αυτό με σχόλια κατά βάση θετικά¹⁴. Ας ανιχνεύσουμε όμως τώρα το περιεχόμενο του βιβλίου.

10. ό.π. σημ. 9, σελ. ε'.

11. ό.π. σημ. 9, σελ. στ'.

12. Δημητριάδες, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Επιμ. Αικατερινή Κουμαριανού, Ερμής 1988, σελ. 38* - 44*.

13. ό.π. σημ. 12, σελ. 46*.

14. ό.π. σημ. 12, σελ. 12* - 28*.

Στο «προοίμιον» οι Δημητριάδες αξιολογούν τη γεωγραφία ως επιστήμη: «*Το της Γεωγραφίας χρήσιμον ίνα μη ταναγκαίον είπομεν*»¹⁵, αλλά γιατί; Διότι «ο την Οικουμένην εν αγνοία δι' αμέλειαν και αμάθειαν τυγχάνων το νήπιον εστί της Οικουμένης»¹⁶, αλλά και γιατί η γεωγραφία αποτελεί προαπαιτούμενο για τη σωστή σπουδή της Ιστορίας. Παράλληλα η ευκρινής και πλήρης έννοια που μέσω της γεωγραφίας κανείς προσλαμβάνει για την Οικουμένη τον συνδράμει στην κατανόηση «*της υπερόσου σοφίας, και υπέρ δύναμιν δυνάμεως, και της υπεραγάθου αγαθότητος*»¹⁷.

Η σύνδεση μιας καθ' όλα πρακτικής, περιγραφικής επιστήμης του υλικού κόσμου με μεταφυσικές ανησυχίες δεν είναι τυχαία. Παράμετρος βασική κατά την Νεοελληνική Αναγέννηση, συμπληρωματική της δυτικής σκέψης, η Θρησκεία, η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία κατ' επέκταση και φυσικά απαίτηση των κύκλων της Εκκλησίας η συμβατότητα επιστημονικών υποθέσεων και θρησκευτικών δογμάτων προκειμένου οι πρώτες τελικά να γίνουν αποδεκτές¹⁸.

Αξίζει όμως να σημειωθεί και η σύνδεση γης και σύμπαντος. Αν δεν γνωρίζουμε τη θέση της γης στο Σύμπαν (αντικείμενο της Μαθηματικής Γεωγραφίας) πώς θα σπουδάσουμε τα του πλανήτη μας; Άλλη μια συνειδητή ιδεολογική παρατήρηση των συγγραφέων της Νεωτερικής Γεωγραφίας που σε αυτό το θέμα συνταυτίζονται και με άλλους λόγιους της προεπαναστατικής περιόδου¹⁹.

Και τελικά η σύγκριση: από τη μιά «*η ημετέρα Ελλάς, η πανάθλιος και δύστηχος Ελλάς*» από την άλλη τα «*Ευρωπαϊκά γένη*» στα οποία «*μύρια εισί γεωγραφικά συγγράμματα*»²⁰.

Οι Δημητριάδες δεν υπήρξαν κατ' επάγγελμα Γεωγράφοι, η γεωγραφία τους όμως είναι δομημένη με επαγγελματισμό. Και κυρίως βασίζεται σε στοιχεία που για τις περιοχές του ευρύτερου ελληνισμού συλλέχτηκαν με επαγγελματικό τρόπο. Σημειώνουμε ότι από τις 484 σελίδες του τόμου, οι 144 είναι αφιερωμένες στην Ελλάδα:

15. ό.π. σημ. 12, σελ. 7.

16. ό.π. σημ. 12, σελ. 7.

17. ό.π. σημ. 12, σελ.8.

18. Η σχέση Εκκλησίας και επιστήμης εξετάζεται με παράθεση ενδιαφέροντων στοιχείων στο: Μανουήλ Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' - ΙΘ' αιώνα*, Εκδ. φροντ. Αλκης Αγγέλου - Φίλιππος Ηλιού, Ερμής, 1976.

19. Σχετικά με τις ιδεολογικές διαστάσεις της συσχέτισης Γης και Σύμπαντος βλ. ενδεικτικά: Παναγιώτης Κονδύλης, *Το Ηλιοκεντρικό Σύστημα και η πληθύς των Κόσμων*, στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Φιλοσοφικές ιδέες*. Θεμέλιο, 1988, σελ.109 - 128.

20. ό.π. σημ.12, σελ.8.

«Περιγράφοντας την Ελλάδα, θέλω την δώση μιά έκταση μεγαλύτερη από εκείνη οπού τήν δίδουν οι ευρωπαίοι, και ακολούθως πολύ μεγαλύτερη από εκείνη οπού οι παλαιοί γεωγράφοι την έδιναν δια τον λόγον όπου οι παλαιοί ωνόμασαν και τη Μακεδονία Ελλάδα, και οι Νεώτεροι και τη Θράκη»²¹.

Ο χώρος προσδιορίζεται με ακριβείς συντεταγμένες:

«Η Ελλάδα της Ευρώπης (γιατί αναφέρεται και η Ασιατική Ελλάδα) κείται αναμεταξύ εις τας 36 μοίρας και 1/2 και εις τας 43 του αρκτώου πλάτους και αναμεταξύ εις τας 37 και εις τας 46 και 35' λεπτά του μήκους»²².

Η αγάπη, η νοσταλγία για το κλέος που χάθηκε γίνεται εμφανής στην περιγραφή της Αττικής όπου είναι αρκετά μεγαλύτερη από αυτή άλλων περιοχών της Ελλάδος και γι' αυτό δικαιολογούνται οι συγγραφείς:

«Θέλεις μ' είσαι συγγνωμωνικός αναγνώστα οπού φθάνωντας εις την Αττική και τη μητρόπολι της, εξαπλώθηκα ολίγο, τρόπον τινα παρά το προκείμενό μου. το αξιόλογο του υποκειμένου και η σπάνις οπού έχομεν από βιβλία εις την γλώσσαν μας μ' έκαμαν. Αν ένας (Φραντζέζος οπού είναι ξένος) λοιπόν φθάνωντας εδώ εκτείνεται, εγώ έπρεπε να περάσω σιωπώντας»²³;

Αλλά το εθνικό στοιχείο τονίστηκε ήδη αρκετά. Υπάρχει και μία αντίστοιχη διεθνιστική πινακίδα που δεν πρέπει να υποτιμηθεί και σχόλια με ευρύτερο κοινωνικό μήνυμα. Όπως για παράδειγμα η παρατήρηση που γίνεται κατά την περιγραφή της Μολδοβίας (Μολδαβίας):

«Όλοι ενεργούν τα της θρησκείας τους με ελευθερία. Οι ανατολικοί εστάθηκαν πάντοτε ανεξίθρησκοι, το οποίο είναι αρετή οι σοφοί μας όμως Ευρωπαίοι μόλις τώρα άρχισαν μερικοί να βγαίνουν από τη δεισιδαιμονία της μισοθρησκείας»²⁴.

Ενώ και στην περιγραφή της Νικόπολης σημειώνεται:

«Πολλοί σοφοί Γραικοί... ετραβήχθησαν εις την Ιταλία. Η παρουσία τους εις την Ιταλία έκαμε να ξαναγεννήθη η σπουδή της Ελληνικής γλώσσας και να ανανεωθούν οι επιστήμες στη Δύση»²⁵.

Ιδιαίτερη είναι και η συμβολή του Άνθιμου Γαζή στην ανάπτυξη της Πολιτικής Γεωγραφίας, καθώς προχώρησε στη σχολιασμένη και εμπλουτισμένη επανέκδοση της «Γεωγραφίας παλαιάς και νέας» του Μελετίου.

21. ό.π. σημ.12, σελ. 107.

22. ό.π. σημ.12, σελ. 109.

23. ό.π. σημ.12, σελ.155.

24. ό.π. σημ.12, σελ. 258.

25. ό.π. σημ. 12, σελ. 267.

Η Γεωγραφία του Μελετιίου είναι βέβαιο ότι προηγήθηκε της εποχής της. Εισήγαγε μεθοδολογικές προσεγγίσεις άγνωστες στον ελληνικό χώρο αλλά και παρουσίασε σημαντικές γεωγραφικές γνώσεις συνδυάζοντας τη λεπτομέρεια που είναι αναγκαία σε αναφορές για περιοχές μικρής κλίμακας, όπως της πατρίδας μας, με την ευρύτητα και τη συμπυκνωμένη γνώση που απαιτείται όταν κανείς προσεγγίζει το σύνολο του πλανήτη.

Η δεύτερη έκδοση περιέχει σημαντικές προσθήκες του Γαζή, από τις οποίες επιλέγουμε ορισμένες που έχουν άμεση πολιτική διάσταση.

Αναφερόμενος στη Γαλλική επανάσταση ο Γαζής τονίζει:

«Τα μεγάλα βήματα της Επανάστασης επροχώρησαν. Ο λαός μη υποφέρων πλέον την των ευγενών τυραννίαν, αποτεινάξας τον ζυγόν έλαβε εις χείρας του την εξουσίαν..., η προκήρυξις των δικαίων του ανθρώπου εφάνη, η Φράνσα την υπερασπίζεται, η αγάπη της ελευθερίας ενεφυτεύθη εις την καρδίαν του έθνους...»²⁶.

Αντίστοιχη είναι η προσέγγιση του και στο ζήτημα της ανεξαρτησίας της Αμερικής:

«Αυταί αι δυστυχεις αποικίαι βεβαρυμένοι από τον ζυγόν, αφ' ου διά συμφωνειών σφικτών ηνώθησαν, άρπαξαν τα αρματα εις τας χείρας με στερεάν απόφασιν, ή να ελευθερωθώσιν ή να αποθάνωσιν εντίμως και όχι να μένωσι σκλάβοι των Άγγλων²⁷».

Ο Γαζής είναι σαφές ότι υποβάλει στους αναγνώστες του το ζήτημα της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης αλλά παράλληλα εκφράζει έμμεσα και μία προτίμηση για το πολίτευμα της μελλοντικά ανεξάρτητης Ελλάδας. Η προτίμηση αυτή διαφαίνεται σε αρκετά σημεία του κειμένου του, καθώς μάλιστα ακόμα και τη διοίκηση της Αγγλίας θεωρεί Μικτή δηλ. και Μοναρχική και Δημοκρατική.

Αντίστοιχα αναφέρεται και στον τρόπο διοίκησης ημιαυτόνομων περιοχών της Ελλάδας όπως τα Ζαγοροχώρια:

«η διοικήσις τούτων των χωρίων είναι σχεδόν Δημοκρατική, χαίρουσα πολλά προνόμια,...».

Μαθηματική Γεωγραφία

Θα στρέψουμε για λίγο την προσοχή μας σε ένα άλλο κλάδο της Γεωγραφίας που και αυτός αναπτύχθηκε κατά την προεπαναστατική περίοδο, τη θεωρητική, τη μαθηματική Γεωγραφία. Συνήθως η μαθηματική

26. Άνθιμος Γαζής, σελ.171.

27. ό.π. σημ.26, σελ. 114 - 115.

Γεωγραφία αποτελεί την «εισαγωγή» των γενικότερων γεωγραφικών επιχειρημάτων καθώς η γνώση της θεωρείται προαπαιτούμενη για τη σωστή μελέτη των θεμάτων που ακολουθούν.

Σημαντικό κείμενο στον τομέα αυτό, η «*Θεωρία της Γεωγραφίας*» του Ιώσηπου Μοισιόδακα, Βιέννη 1781.

Στον πρόλογό του ο Μοισιόδαξ, κάνει μια ενδιαφέρουσα κοινωνιολογικού περιεχομένου διαπίστωση, προκειμένου να πιστοποιήσει ότι «ουδείς πάντως δύναται να αρνηθή μετά λόγου πως η Γεωγραφία είναι μία των αναγκαιοτάτων επιστημών»²⁸.

Ας δανεισθούμε τα λόγια του²⁹:

«Η γη ολικώς λαμβανομένη, είναι λογιστέα ως προς τους ανθρώπους μία οίκησις κοινή, αι ζώναι δε και τα κλίματα αυτής τοσαύτα καταγώγια μερικά, εν οποιίοις οικούνται αυτά ή αυτά τα φύλα των ανθρώπων, αφίστανται μεν απάλληλων τοσοούτον ή τοσοούτον, πάντα όμως περιέχονται εν τη γη ως εν μία εν τη αυτή οικήσει».

Αλλά ο Μοισιόδαξ, ο οποίος είχε ήδη εκδώσει ένα ριζοσπαστικό για την εποχή του κείμενο, την «*Απολογία*», Βιέννη 1780 και στην οποία παραπέμπει αρκετές φορές για διευκρινίσεις στη «*Θεωρία της Γεωγραφίας*» πραγματοποιεί μια σχεδόν αδιόρατη συντηρητική στροφή³⁰. Είναι συνειδητή ή απλώς αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα των αντιφάσεων που συναντάμε συχνά σε λόγιους της προεπαναστατικής περιόδου; Μάλλον το δεύτερο.

Αυτή είναι άλλωστε και η περίπτωση του Νικηφόρου Θεοτόκη, ο οποίος θεωρείται ο εισηγητής της νευτωνικής κοσμολογίας στον ελληνικό χώρο. Στην μεν Φυσική (*Στοιχεία Φυσικής*, 1766-67) του φαίνεται να προκρίνει την «υπόθεση» του Κοπέρνικου, στη γραμμένη όμως περίπου την ίδια περίοδο αλλά εκδομένη από τον Γαζή μόλις το 1804 Γεωγραφία του η θέωση του κόσμου είναι καθαρά γεωκεντρική αναγκάζοντας τον εκδότη να παρέμβει και σε υποσημείωση να σημειώσει ότι το ηλιακό σύστημα έχει κέντρο τον Ήλιο, «*το οποίον εξηγεί φυσικώτατα όλα τα φαινόμενα*»³¹.

Ας επιστρέψουμε στη Γεωγραφία του Μοισιόδακα που είναι παρόλα αυτά κείμενο εξαιρετικά ενημερωμένο. Πολλά στοιχεία παίρνει από τις περιγραφές των δύο ταξιδιών του James Cook, φτάνει μέχρι και το 1774.

28. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη 1781, σελ. VI.

29. ό.π. σημ. 12, σελ. VI.

30. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π. σημ. 26, σελ. XV: «*Εν ω εγκρίνω την δόξαν των Νεωτέρων, μήτε επικυρώ, μήτε ακυρώ αυτήν την δόξαν. Πολύ μεν το διάστημα από ημών άχρι των άστρων, πολλά δε τα προσσητάμενα τη πληροφορία είτε της Γης είτε του Ηλίου».*

31. Άνθμος Γαζής, *Στοιχεία Γεωγραφίας Νικηφόρου Θεοτόκη*, σελ. 41.

Ενώ γνωρίζοντας το γεγονός ότι έγινε και τρίτο ταξίδι αναρωτιέται «*πόση εχρημάτισεν η τελεσφορία και τούτου του τελευταίου πλού;*» και περιμένει την έκδοση της περιγραφής του³². Ακόμα ξέρει πολύ καλά το πρόβλημα του προσδιορισμού του γεωγραφικού μήκους με ακρίβεια και γνωρίζει πως αυτό λύθηκε από τον Harrison το 1765³³. Ψάχνει να βρει στη Βιέννη, ένα αντίστοιχης ακρίβειας ρολοί αλλά δεν τα καταφέρνει. Πάντως ελπίζει ότι κάποτε θα το περιγράψει.

Ο Μοισιόδαξ μας πληροφορεί ακόμα πως οι Ρώσσοι παρά τις περιγραφές των γεωγράφων τους π.χ. Bering, Synp κλπ. πληροφορήθηκαν από τον Cook για τη Βορειοδυτική Αμερική³⁴.

Ακόμα περιγράφει τα κλίματα, αναφέρεται στη μέτρηση της διαμέτρου της γης σύμφωνα με οκτώ διαφορετικούς επιστήμονες και δίνει ένα αρκετά ενημερωμένο κατάλογο των Ευρωπαίων εξερευνητών στην Ασία και Αφρική τους οποίους τιμά ιδιαίτερα³⁵. Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι η «Θεωρία της Γεωγραφίας» είναι ένα έργο με στοιχεία πρωτοτυπίας στη σύνθεση του, ενημερωμένο και γραμμένο με τρόπο που καθιστά εύκολη την αναγνώσή του. Με λίγα λόγια: ένα έργο αργός σε εκείνον που θα ήθελε να αποκτήσει κάποιες γεωγραφικές γνώσεις στα τέλη του 18ου αιώνα. Κλείνουμε την αναφορά μας στο βιβλίο του Μοισιόδακα με μία πληροφορία που ο ίδιος παρέχει για την ποιότητα και τη διακίνηση των γεωγραφικών σφαιρών. Θεωρεί καλύτερες, πιο ενημερωμένες τις αγγλικές, ενώ πιστεύει ότι οι γερμανικές περιέχουν σφάλματα.

Και συμβουλεύει να τις προμηθεύονται «*όσοι μεν κατοικούσιν εν ταις παραλίαις από Ουενετίας, ή άλλων τόπων παραθαλασσίων, όσοι δε εν τη ΒλαχοΜολδαυία από Ουιέννης ή από Λειψίας*»³⁶.

Ύστερη περίοδος

Ας μεταφερθούμε τώρα στην ύστερη περίοδο της νεοελληνικής επιστημονικής αναγέννησης. Η τελευταία Γεωγραφία που εκδίδεται ήταν αυτή του θεσσαλού δασκάλου των επιστημών Διονυσίου Πύρρου, Βενετία 1818.

Παρά την πρόοδο που έχει συντελεστεί επί μία σχεδόν πενήνταετία στα ελληνικά γράμματα οι αιτιάσεις για την έκδοση αυτού του βι-

32. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π. σημ.26, σελ. 30.

33. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π. σημ. 26, σελ. 44.

34. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π. σημ. 26, σελ. 36.

35. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π. σημ. 26, σελ. 54.

36. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π. σημ. 26, σελ. XI.

βλίου που τιτλοφορείται «Γεωγραφία Μεθοδική Απόσσης της Οικουμένης» παραμένουν αμετάλλακτες:

«Η Ελλάς, η οποία κατά το παρόν είναι πολλά ταπεινή, υστερείται ακόμη από πολλά βιβλία, αναγκαία και χρειαζόμενα εις την αναγέννησιν της»³⁷. Η δομή του βιβλίου είναι παρόμοια με αυτή ενός σύγχρονου εκπαιδευτικού βιβλίου Γεωγραφίας.

Υπάρχει ένα πρώτο μέρος μαθηματικής Γεωγραφίας με ορισμούς, παραδείγματα και σχετικά προβλήματα. Προβλήματα που όπως τονίζει ο Πύρρος λύνονται με τη βοήθεια της Υδρογείου Σφαίρας και της γεωγραφικής Χάρτας. Μάλιστα και σε αυτό το βιβλίο αλλά και σε άλλα βιβλία του Πύρρου δίνεται η πληροφορία ότι ο ίδιος είχε κατασκευάσει σφαίρες και χάρτες³⁸ που δυστυχώς όμως δεν διασώθηκαν ή τουλάχιστον η ιστορική έρευνα, δεν έχει εντοπίσει προς το παρόν. Στη συνέχεια περνά στο ειδικό μέρος όπου μελετάει κάθε χώρα, της Ευρώπης, της Ασίας, της Αφρικής και της Αμερικής, και δίνει πληροφορίες για:

α) Πολίτευμα β) Σύνορα γ) Μέγεθος δ) Όρη ε) Ύδατα στ) Κλίμα ζ) Προϊόντα η) Κάτοικοι θ) Ήθη ι) Διάλεκτος ια) Θρησκεία ιβ) Πόλεις ιγ) Αρχαιότητες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πέμπτο μέρος του βιβλίου επιγραφόμενο: ΓΗ ΑΓΝΩΣΤΟΣ, όπου αναφέρεται στην Αρκτική και την Ανταρκτική³⁹. Γενικά είναι ένα βιβλίο που περιέχει σύγχρονες για την εποχή του πληροφορίες και όπου έχει ήδη διαμορφωθεί ένας τύπος που αργότερα θα γενικευτεί και θα αποτελέσει πρότυπο του γεωγραφικού εγχειριδίου μέχρι σήμερα.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στα έντυπα κείμενα Γεωγραφίας της προεπαναστατικής περιόδου θα πρέπει να αναφερθούμε και σε μία σειρά ιδιότυπα έργα.

Σε αυτά ανήκει η τρίτομη Ιστορία της Ελλάδος που μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Δημήτριο Αλεξανδρίδη. Ο ίδιος παρέδωσε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό και δύο έργα χωρογραφίας⁴⁰, γραμμένα από Άραβες σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση. Είναι το έργο του σπουδαίου Άραβα γεωγράφου Αμπουλφέδα «Περιγραφή Χορασμίας, Μαουα-

37. Διονυσίου Πύρρου, *Γεωγραφία Μεθοδική απόσσης της Οικουμένης*, Βενετία 1818, σελ. στ'.

38. ό.π. σημ. 34, σελ. 10: «Εγώ όμως εις τον νέον Ποσειδώνα ήτοι εις την νέαν Ελληνικήν θαλάσσιον μου χάρταν...».

39. ό.π. σημ. 34, σελ. 293-294.

40. Ο Θεοτόκης ορίζει τη Χωρογραφία ως εξής: (σελ. 5) «Χωρογραφία περιήγησις μεν εστι και αυτή, και περίοδος γης, καθά και η Γεωγραφία, πλην ουχί της όλης, αλλά μέρους τινος αυτής, και ως ειπείν χώρας ή χωρών ή χωρίων τινών.»

ραλνάχρης κ.λπ.», χρησιμοποιώντας το αραβικό πρωτότυπο και διορθώνοντας τις εκδόσεις της Οξφόρδης⁴¹. Επίσης μετέφρασε και το έργο «*Δύο πίνακες γεωγραφικοί ο μιν Νασσίρ Εδδίνου Πέρσου ο δε Ουλούγ Μπέι Τατάρου*»⁴².

Ενδιαφέρουσα επίσης απόπειρα, που φαίνεται ότι βρήκε ανταπόκριση στην εποχή της, από τις τέσσερις εκδόσεις που γνώρισε, πράγμα σπάνιο για την προεπαναστατική περίοδο, υπήρξε το «*Λεξικόν Γεωγραφικόν πρόχειρον Ιταλό - Γραικικόν*» του Σπυριδωνος Βλαντή⁴³.

Μιά άλλη διάσταση, διαπλεκόμενη και με πολιτικές σκοπιμότητες αναδεικνύεται και από τη χαρτογραφική παραγωγή του γνωστού διαφωτιστή, Ανθιμου Γαζή, στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε ως εκδότη γεωγραφικών βιβλίων. Οι καιροί απαιτούν το συνδυασμό της γνώσης της στενής τοπικής περιφέρειας αλλά και του κόσμου θεμελιώνοντας την εθνική μας ταυτότητα και αναδεικνύοντας τον ρόλο του ελληνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.

Έτσι ο Γαζής τυπώνει π.χ. χάρτη για τη Μαγνησία αλλά και για την Ασία⁴⁴. Οι χάρτες του ελληνικού χώρου όπως ο χάρτης του Ρήγα⁴⁵ δεν έχουν αποκλειστικά εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Σημειώνουν με το δικό τους τρόπο, το κέλευσμα για ανεξαρτησία.

Μένοντας για λίγο ακόμα στην προεπαναστατική περίοδο θα επισημάνουμε και τη σχετική εκδοτική παραγωγή του Κυριακού Καπετανάκη. Μας δίνει τη διάσταση της επίδρασης της γερμανικής γεωγραφικής σχολής. Οι προηγούμενες με εξαίρεση τον Κούμα, είχαν στηριχθεί, είχαν αντλήσει τις πληροφορίες και το ύφος τους από τη γαλλική αντίληψη περί γεωγραφίας.

Ο Καπετανάκης μεταφράζει τα έργα του Γερμανού γεωγράφου Christian Adam Gaspar. Η επιλογή του δεν είναι τυχαία:

41. Μία από τις εκδόσεις της Οξφόρδης είναι η :Chorasmie et Maualanachrae, hoc est regionum extra Fluvium Oxum descriptio Maris Alkazum, he Maris Rubri, Opera et studio J. Gravii, 1698. Άλλες εκδόσεις: 1650, 1771.

42. Το πρωτότυπο: Binae tabulae geographicae, una Nassir Eddini Persae, altera Ulug Beigi Tartari, Opera et studii Johannis Gravii num primum publicatae, Arab et Latin, pp. 64, Typis Jacobi Flesher, Londini 1652.

43. Λεξικόν Γεωγραφικόν πρόχειρον Ιταλό - Γραικικόν ... παρά Σπυριδωνος Βλαντή, Βενετία. 1792, και 1806, 1815, 1819.

44. Πίναξ Γεωγραφικός της Ασίας εκδοθείς υπό Ανθίμου Γαζή, Βιέννη 1802 και Η Μαγνησία υπό Α. Γαζή, Βιέννη, 1814.

45. Ρήγας, χάρτα της Ελλάδος... εν σώμα εις 12 τμήματα, νυν πρώτον εκδοθείσα παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού χάριν των Ελλήνων και Φιλελλήνων, Βιέννη 1797. Εχαράχθη παρά του Φρανσουά Μήλλερ.

«ερευνήσας λοιπόν και συγκρίνας προς αλλήλους πολλούς κλασσικούς συγγραφείς της Γεωγραφίας, απέδωκα τελευταίον τα πρωτεία εις το παρόν σχολαστικόν σύγγραμμα του περικλεούς κυρίου Γασπάρεως. Υπολαμβάνω δε την εκλογήν μου ορθήν, επειδή πολλοί πεπαιδευμένοι ομογενείς του αποδίδουσι την υπεροχήν εις αυτόν»⁴⁶.

Αλλά και η μετάφραση δεν είναι άκριτη:

«ωμίλησα εκτενέστερον περί της πατρίδος μας», και «έτι όπου η οδηγία του βιβλίου δεν εσαφήνιζεν ορθώς τους πίνακας, δια τινας συμβάσας μεταβολάς νεωτέρας, εκεί προς σαφήνειαν επρόσθεσα τους αναγκαίους όρους»⁴⁷.

Ο Καπετανάκης μάλιστα σχολιάζει τις εκδοτικές προσπάθειες του Γεωργίου Φατζέα, 1760, του Νικηφόρου Θεοτόκη, 1804, και των Δανιήλ Φιλλιπίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά. Σαν σχολικά βιβλία μάλλον τα θεωρεί ακατάλληλα ενώ τη Γεωγραφία του Μελετίου, που γνωρίζει από τη δεύτερη έκδοση της από τον Ανθιμο Γαζή πιστεύει ότι είναι εργο ανωτέρου επιπέδου⁴⁸.

Συμπεράσματα

Ορισμένα στοιχεία αυτού του επιλόγου θα μπορούσαν να έχουν τεθεί και σαν πρόλογος. Πρώτο από αυτά η επισήμανση ότι στην παρούσα εργασία ανιχνεύουμε μία μόνο από τις ομάδες κειμένων που μας δίνουν γεωγραφικές πληροφορίες. Τα έντυπα κείμενα με καθαρά γεωγραφικό περιεχόμενο. Πληροφορίες γεωγραφίας σε έντυπα άλλων επιστημονικών κλάδων και σε περιοδικές εκδόσεις θα μας απασχολήσουν σε άλλη ευκαιρία.

Το υλικό είναι έτοιμο. Δεύτερο τα ερωτήματα στα οποία απαντάει η εργασία. Ποιό υπήρξε το επίπεδο της γεωγραφικής σκέψης κατά την προεπαναστατική περίοδο; Που εντοπίζεται η σχετική εκδοτική δραστηριότητα; Ποιά είναι η σχετική θεματολογία; Νομίζουμε ότι σε γενικές γραμμές δώθηκαν απαντήσεις, έστω και πολύ συνοπτικά, επιγραμματικά λόγω του χώρου. Η γεωγραφική σκέψη συμβαδίζει με την ανάπτυξη και των άλλων Θετικών επιστημών. Το επίπεδό της φτάνει σε όρια αποδεκτά για την εποχή, αφού άλλωστε τα περισσότερα βιβλία αποτελούν μεταφράσεις ή συμπληγήματα από αντίστοιχα ευρωπαϊκά βιβλία, φυσικά εκπαιδευτικού περιεχομένου κατά κύριο λόγο. Ο χώρος των εκδόσεων,

46. Καπετανάκης Κυριακός, Σχολαστική Γεωγραφία, Βιέννη 1808, σελ. ια΄,

47. Καπετανάκης Κυριακός, ό.π. σημ. 43, σελ. ιβ΄.

48. Καπετανάκης Κυριακός, ό.π. σημ. 43, σελ. ιη΄-ιθ΄.

ο παραδοσιακός χώρος έκδοσης του προεπαναστατικού βιβλίου διαγράφεται από τον άξονα Βενετία-Βιέννη και φυσικά συνδέεται άμεσα με το εμπόριο, το ελληνικό εμπόριο που ανθίζει στην Ιταλία και στην Αυστρία πριν το 1821. Οι ανησυχίες, τα ερωτηματικά του εμπορικού κόσμου συμβάλλουν και στην επιλογή των θεμάτων. Η Ασία, ο δρόμος του μεταξιού, η Κίνα, η Αμερική, μέρη μακρινά και απρόσιτα περιγράφονται παράλληλα με τον άμεσο περίγυρο, την Ελλάδα, τον Βαλκανικό κόσμο. Έτσι και η Γεωγραφία συμβάλλει στο να γίνουν ευρύτεροι οι ορίζοντες του Ελληνισμού. Γνωρίζει πολιτεύματα, μαθαίνει για τα ήθη και τα έθιμα άλλων λαών, αντιλαμβάνεται και τη δική του δύναμη, που όταν έρθει η στιγμή θα τον οδηγήσει στην αναγνώριση της ταυτότητας του, η παλαιά γεωγραφία τον συνδέει με τους προγόνους του, η νεώτερη χαράζει το μέλλον.